

UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
FILOZOFICKÁ FAKULTA

ŠVOK

2018

ROBERT MIHÁLY

**UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
FILOZOFICKÁ FAKULTA**

NA OBRANU POLITICKEJ IMAGINÁCIE

Esej

Študijný program: Filozofia

Študijný odbor: Filozofia

Pracovisko: Katedra filozofie a dejín filozofie

BRATISLAVA 2018

ROBERT MIHÁLY

*Svet je ohromné miesto
kam sa narodiť
ak je vám fuk že niektorí ľudia umierajú
celý ten čas
alebo možno len hladujú
sem-tam
čo koniec koncov nie je také zlé
kým sa to netýka vás*

-Lawrence Ferlinghetti

Podľa prieskumu, ktorý sa v roku 2016 uskutočnil v USA, vyplynulo, že 53% mladých ľudí do 30 rokov vníma socializmus pozitívne a až 69% z nich sa vyjadrilo, že by za prezidentského kandidáta či kandidátku volili človeka so socialistickým presvedčením.¹ V tom istom roku sa uskutočnili podobné prieskumy v Británii a v Nemecku, kde sa mladých ľudí pýtali na ich vzťah k socializmu a kapitalizmu. Z výsledkov v Nemecku vyplynulo, že zatiaľ čo socializmus vníma priaznivo 45% mladých ľudí, kapitalizmus iba 26%. A naopak zatiaľ čo nepriaznivo vníma socializmus 26% mladých Nemcov a Nemiek, kapitalizmus odmieta až 47% z opýtaných. Výsledky v Británii ukázali pomer 36% ku 33% v prospech kladného nazerania na socializmus a v negatívnom vnímaní pomer 32% ku 39% v neprospech kapitalizmu.² Tieto prieskumy tak namiesto potvrdenia oznamu Francisa Fukuyamu z deväťdesiatych rokov minulého storočia o triumfálnom víťazstve západného liberálneho kapitalizmu, odzrkadľujú skôr frustráciu mileniálov zo súčasného poriadku vo svete a ich vieru v možnosť nastolenia takého systému, ktorý nebude založený na dogme nekonečného rastu, maximalizácii profitu či organizácii životov založenej na trhovej interakcii.

Fukuyama vo svojej stati *Koniec dejín a posledný človek* vyjadril presvedčenie, že evolúcia politického myslenia našla svoje završenie v súčasnej ére liberálnej demokracie a že „potíže s ustrnutím moderného myslenia sa vyřeší v podstate samy.“³ Je však tento názor presvedčivý aj po takmer troch desaťročiach? Čo vlastne táto téza o završení dejín znamená pre samotnú ľudskú schopnosť politickej predstavivosti? Napriek tomu, že neoliberalný kapitalizmus dnes úpenlivo okupuje horizont mysliteľného, hlavne po nedávnej ekonomickej kríze začína čoraz častejšie dochádzať k takzvaným latentným povstaniam a prejavom viditeľného nesúhlasu. Ten síce nie

¹ informáciu priniesol americký denník The Washington post: https://www.washingtonpost.com/news/in-theory/wp/2016/03/24/millennials-like-socialism-until-they-get-jobs/?utm_term=.8c1fdafc81ba

² Dáta sú dostupné na stránke: <https://yougov.co.uk/news/2016/02/23/british-people-view-socialism-more-favourably-capi/>

³ FUKUYAMA, Francis. *Koniec dejín a posledný človek*. Praha: Rybka Publishers, 2002. s. 317

je jednotný a viditeľne sa prejavuje iba dočasne v rôznych ohniskách odporu: chvíľkovým gréckym vzdorovaním voči politike škrtov, demonštráciami počas zasadaní G8 či klimatických konferencií, okupovaním finálnych inštitúcií, blokovaním uholných baní či organizovaným obmedzovaním kapitalistických infraštruktúr. Dá sa však súhlasiť s Fukuyamom v názore, že v týchto prípadoch ide o boj pre samotný boj, keďže už vo svete nie je možné bojovať za spravodlivú vec a tak sa ľudia obracajú voči spravodlivej veci samotnej?⁴ Alebo sú skôr dôkazom svedčiacim o uvedomovaní si zlyhávania neoliberálnej utópie a neutíchajúcej ľudskej schopnosti politickej imaginácie, ktorá sa v týchto časoch znovu snaží dostať na povrch?

Vraj žijeme v najlepšom z možných svetov

V roku 1947 predstavil časopis *Bulletin of Atomic Scientists* svoje slávne 'Hodiny súdneho dňa'⁵, ktoré mali byť varovaním pred skazou sveta. Hodiny začali tikať 7 minút pred polnocou. V roku 1953, kedy USA a ZSSR úspešne otestovali svoje vodíkové pumy, sa ručičky hodín posunuli bližšie k polnoci o ďalšie dve minúty. Hodiny sa v nasledujúcich rokoch aj niekoľkokrát od polnoci vzdávali. Najďalej v roku 1991, kedy bol definitívne spečatený pád Východného bloku a s ním spojený koniec Studenej vojny. Hodiny súdneho dňa sa potom znovu dramaticky posunuli k polnoci v rokoch 2015 a 2016. Dnes opäť ukazujú čas dve minúty do polnoci.

Za posledné desaťročie boli ľudia vo svete svedkami hneď niekoľkých kríz zároveň - ekonomickej, migračnej, vojnovnej a ekologickej. Ľudstvo podľa vedcov začína v týchto časoch priamo pociťovať dopady geologickej éry pomenovanej ako *antropocén* - teda éry, v ktorej najsilnejšiu geologickú silu určujúcu podobu našej planéty predstavujú ľudia a ich činnosť - a v prípade, že tento vývoj bude pokračovať resp. dôjde k prekročeniu ďalších dvoch z deviatich planetárnych limitov, napáchané škody budú pre planétu nenapraviteľné. V dôsledku politicko-vojenských konfliktov a zmien klímy dnes podľa UNHCR žije vyše 65 miliónov ľudí na úteku.⁶ Renomovaná britská organizácia *Oxfam*, ktorá každoročne pred stretnutím finančných a politických elít na konferencii v Davose vydáva svoju výročnú správu⁷, konštatuje, že v roku 2017 sa svetovej ekonomike darilo ako ešte nikdy. Spolu s tým však dodáva dôležitý fakt, a síce, že 1% ľudí na planéte vlastní až 88% bohatstva vo svete a zároveň 8 najbohatších ľudí vlastní taký ohromný majetok, ako 3,6 miliardy ľudí dokopy. Nožnice nerovnosti sa pritom neustále roztvárajú. Politické víťazstvá dosahujú po celom svete autoritárne ladení politici a fašistické

4 FUKUYAMA, Francis: *Rybka Publishers. Konec dejín a posledný človek*. Praha: Rybka Publishers, 2002. s. 311

5 Tieto hodiny sú dodnes aktualizované na webe časopisu: <https://thebulletin.org/timeline>

6 Celá detailná správa UNHCR: <http://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>

7 Celá detailná správa organizácie Oxfam: https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp-reward-work-not-wealth-220118-en.pdf

strany sa cestou volieb dostávajú do parlamentov. Po celom svete rozkvitá nacionalizmus a xenofóbia. V čase kedy píšem túto esej, vojská autoritatívneho Erdoganovho Turecka, člena NATO a spojenca Západu, útočia na jednu z najprogressívnejších verzií demokracie bez štátu, Rojavu, kde v posledných týždňoch padli za obeť vojenskej agresii už stovky ľudí. V Izraeli, označovanom za jedinú skutočnú demokraciu na Blízkom východe, zastrelila armáda počas demonštrácii na hraniciach s Gazou už vyše tri desiatky neozbrojených ľudí, vrátane novinára, a ďalších vyše 1800 zranila.

Popri záplave katastrofických správ sa v posledných rokoch začali v tlači objavovať články opreté o štatistiky a štúdie Svetovej banky či Medzinárodného menového fondu, ktoré na svojich titulkách oznamujú, že priemerný obyvateľ planéty sa v skutočnosti ešte nikdy v histórii nemal lepšie. ⁸ Oproti minulosti sa podľa nich štatisticky nachádza najmenší počet ľudí pod hranicou extrémnej chudoby, najviac ľudí má prístup ku vzdelaniu, znižuje sa počet hladujúcich ľudí ako aj výskyt vojnových konfliktov. Podľa týchto názorov prispieva práve súčasný pesimizmus ignorujúci tvrdé štatistické dáta k vzostupu atmosféry strachu a vedie k spochybňovaniu súčasného politicko-ekonomického systému, čo následne vyúsťuje k ohrozovaniu samotnej demokracie.

Môžeme tak byť svedkami dvoch protichodných interpretácií súčasného stavu sveta. Podľa jednej sa nachádzame v hlbokoj viacdimezionalnej kríze, podľa druhej žijeme v najlepšom z možných svetov. Čo znamená tento zmätok? Pripomeňme si na tomto mieste slová, ktoré si raz Antonio Gramsci zapísal vo väzení do svojho diára: „Kríza spočíva presne v tom, že staré umiera a novému sa ešte nedarí prísť na svet; v tejto medzivláde vychádzajú na svetlo všemožné morbídne symptómy.“

Z akademických i laických kruhov môžeme čoraz častejšie počuť slová ako: ohrozenie liberalizmu, kríza demokracie, kríza reprezentácie, nebezpečenstvo populizmu, hybridná vojna, oslabená dôvera v inštitúcie. Na rôznych fórach sa diskutuje o nutnosti obrany demokratického usporiadania, o povahe súčasných kríz a nebezpečenstve totalitarizmu ako možného vyústenia týchto spoločensko-politických turbolencií. Zároveň je však vo verejnom priestore cítiť limity tejto diskusie, v rámci ktorej je zamýšľanie sa nad alternatívami ku kapitalizmu či čo i len kritika liberálnej demokracie a neoliberalnej globalizácie častokrát už vopred označená za nebezpečenstvo, delegitimizovaná označeniami ako radikalizmus, extrémizmus, populizmus a spolu s ďalšími inými spôsobmi vylučovaná z prítomných diskurzov. V tejto eseji budem odmietať podobné uvažovanie a budem naopak tvrdiť, že premýšľanie o problémoch demokracie je pevne späté so schopnosťou premýšľania za hranicou vykonštruovanej normality založenej na hegemonickom diskurze západnej liberálnej demokracie ako aj s kritikou širších

⁸ Pozri napríklad knihu Rutger Bregman: Utopia for realists. Článok takéhoto charakteru nájdete napríklad tu: <https://www.etrend.sk/ekonomika/v-zasade-sa-ma-svet-statisticky-perfektne-a-predsa-nadavame.html>

kultúrnych a politicko-ekonomických súvislostí. Budem preto súhlasiť so slovami českého filozofa Erazima Koháka: "Nestačí byť pre či byť proti. Je potrebné myslieť filozoficky a pýtať sa najskôr čo všetko slová ako globalizácia a demokracia označujú. Potom sa však len ťažko vyhneme záveru, že úsilie o plnohodnotnú demokraciu je zápasom kultúrnej globalizácie proti ekonomickému imperializmu."⁹

Neoliberalizmus ničí demokraciu

Pojem neoliberalizmus sa dnes najčastejšie používa pre označenie súčasnej dominantnej politicko-ekonomickej praxe, v rámci ktorej je medziľudská interakcia založená na tržných princípoch, ktorá verí, že súťaž je jediný legitímny organizačný princíp ľudskej činnosti, a ktorá tak svojim charakterom zasahuje do každodenných životov ľudí - inými slovami je to hegemonický diskurz, ktorý vplýva na spôsoby myslenia, politické a ekonomické praktiky, a hodnoty na základe ktorých prežívame, interpretujeme, a rozumieme svetu. Neoliberalizmus možno chápať trojako: ako politiku, ideológiu a spôsob governmentality.

Pod termínom neoliberalizmus chápe David Harvey politický projekt, ktorý firemná kapitalistická trieda používala preto, lebo sa od konca šesťdesiatych a v sedemdesiatych rokoch cítila silne politicky a ekonomicky ohrozená. Cieľom tohto politického projektu bolo v prvom rade udržať na uzde moc zamestnancov.¹⁰ Harvey neoliberalizmus definuje ako teóriu politicko-ekonomických postupov, ktorá navrhuje, aby sa blahobyt ľudí zvýšil tým, že budú oslobodené individuálne podnikateľské slobody prostredníctvom inštitucionálneho rámca charakterizovaného posilnenými právami súkromného vlastníctva, voľným trhom a voľným obchodom. Neoliberalizmus tak možno chápať ako zosilnenie vplyvu a dominancie kapitálu; a zároveň ako povýšenie kapitalizmu ako spôsobu výroby do etiky, súboru politických imperatívov a kultúrnej logiky.¹¹

Zygmunt Bauman raz pomenoval istú kvintesenciu neoliberalnej súčasnosti takto: "Nikdy sme neboli tak slobodní a nikdy sme sa necítili tak bezmocní". Baumanove konštatovanie možno interpretovať slovami Noama Chomského, ktorý poukazuje na fakt, že oficiálny názov pre súčasnú éru západnej spoločnosti znie *sloboda*: "...ale táto „sloboda“ znamená podriaďovať svoje rozhodnutia koncentrovanej, nepriehladnej, súkromnej moci. To je jej pravý význam. Vládne alebo iné inštitúcie, ktoré by umožnili ľuďom podieľať sa na rozhodovaní, sú systematicky oslabované. Margaret Thatcher to celkom pekne vyjadrila, keď povedala, že

9 HRUBEC, Marek (ed.). *Globální spravedlnost a demokracie*. Praha: Filosofia, 2004

10 HARVEY, David. *Neoliberalism is a political project*. [cit. 2018-04-08]. Dostupné na internete: <https://www.jacobinmag.com/2016/07/david-harvey-neoliberalism-capitalism-labor-crisis-resistance/>

11 HARVEY, David. *A Brief History of neoliberalism*. Oxford University Press, 2005, str. 2

„spoločnosť neexistuje, existujú iba jednotlivci“.¹² Skutočným a kľúčovým princípom neoliberalnej éry je podľa Chomského podryvanie mechanizmov spoločenskej solidarity, vzájomnej podpory a obmedzovanie vstupu verejnosti do politiky. Bauman vo svojej knihe *Retropia* cituje pri opisovaní podstaty neoliberalizmu Henryho Girouxa: "Do systému je zabudovaný istý druh systémového násillia, ktorý ničí našu planétu, všetok zmysel pre verejné dobro a demokraciu - a už sa neriadi ideológiou, ale vzostupom trestajúceho štátu - kde sa všetko viac a viac kriminalizuje, pretože to ohrozuje finančnú elitu a kontrolu, ktorú má nad štátom. Neoliberalizmus vnáša násillie do našich životov a strach do našej politiky."¹³

Antropológ a anarchista David Graeber chápe neoliberalizmus ako vládu kapitalizmu, ktorá stavia politické dôvody pred tie ekonomické. Neoliberalizmus podľa neho predstavuje hnutie, "jež dokázalo každého na svete presvedčiť, že ekonomický rúst je jediná vec, na ktoré záleží, dokonca i když pod jeho záštitou míra globálneho hospodárskeho rústu klesla. Neoliberalizmus predstavoval systém, ktorý dokázal každého na svete presvedčiť, že finanční elity jsou jediní lidé schopní zajistit či stanovit hodnotu čehokoli."¹⁴ S neoliberalizmom je vo všeobecnosti spájaných päť mantier: voľný trh, privatizácia, deregulácia, znižovanie daní a sloboda jednotlivca. Graeber v publikácii *Neoliberalism: An Extremely Brief Introduction*¹⁵ následne zhŕňa tri základné body tvoriace podstatu ekonomicko-politického neoliberalného minimálneho programu:

1) Vlády by mali minimalizovať svoju účasť na hospodárskom plánovaní. Úloha vlád by sa mala obmedziť na udržiavanie právneho prostredia a dbať na jeho čo najotvorenejšie sprístupňovanie pre firmy. 2) Rušenie obchodných bariér je vždy dobré a vždy výhodné pre všetky strany. Cieľom všetkých je jediný globálny trh. 3) Vládne výdavkové politiky zamerané na chudobných, cenovú podporu základných potravín, poskytovanie služieb bezplatnej zdravotnej starostlivosti alebo ručenie dôchodkových fondov sú kontraproduktívne. Mali by byť minimalizované alebo úplne odstránené, pretože narúšajú fungovanie trhového systému.

S iným, špecifickým pohľadom na neoliberalizmus, prišiel Michel Foucault. Neoliberalizmus podľa neho nie je Adam Smith ani trhová spoločnosť: „neoliberalizmus nie je gulag na záludnej stupnici kapitalizmu.“¹⁶ Na neoliberalizmus Foucault nazerá ako na špecifický spôsob riadenia spoločnosti. Zaujíma ho ako môže byť celkový výkon politickej moci modelovaný na princípoch trhovej ekonomiky. Jedná sa podľa neho zo strany politickej moci o „prijatie formálnych princípov trhovej ekonomiky a odkazovanie a vzťahovanie sa k nim: ich premietanie do

12 CHOMSKY, Noam. *Neoliberalism is destroying our democracy*. [cit. 2018-04-08]. Dostupné na internete: <https://www.thenation.com/article/noam-chomsky-neoliberalism-destroying-democracy/>

13 BAUMAN, Zygmunt. *Retropia*. Bratislava: Artforum, 2017. str. 24

14 GRAEBER, David. *Revoluce naopak*. Olomouc: Broken Books, 2014. str. 143

15 GRAEBER, David. *Neoliberalism: An Extremely Brief Introduction*. [cit. 2018-04-06]. Dostupné na internete: <https://levimisli.files.wordpress.com/2013/10/dg-neoliberalism-bureaucracy.pdf>

16 FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Palgrave Macmillan, 2008. str. 131-2

všeobecného umenia vládnuť.“¹⁷

Myslím si, že práve pochopenie neoliberalizmu ako umenia vládnuť nám môže pomôcť identifikovať jeho slabiny a možné spôsoby stratégie odporu. Úlohou tejto eseje preto nie je podrobná historická analýza neoliberalizmu, tým sa už pomerne detailne zaoberal práve Foucault či Karl Polányi. Mojim cieľom bolo pomenovanie istých kontradikcií neoliberalizmu a jeho negatívnych ohrozujúcich ideu demokracie. Pokúsím sa o identifikáciu mocenských nástrojov a procesov, ktoré vedú ku kontrole diskurzov o alternatívach a určovania toho o čom je a o čom nie je možné (je zakázané) myslieť. Budem na neoliberalizmus celkom otvorene nazerať ako na cielený útok voči politickej imaginácii v prospech finančnej elity a kapitálu a preto sa v závere budem snažiť načrtnúť možné stratégie odporu.

Neoliberalizmus ako útok na politickú predstavivosť

Možno poznáte karikatúru, ktorá zobrazuje dvoch mayských domorodcov, ktorí sa prizerajú scéne, počas ktorej na oltári obzvlášť brutálnym spôsobom vraždia ich druha ako obeť bohom. Jeden z nich drží toho druhého okolo pleca a vraví mu: „Vieš, nie je to ideálny systém, ale najlepší aký sme doteraz vymysleli.“

Je v tom azda niečo už na prvý pohľad protirečivé. Ľudia vymýšľajú lietajúce autá, posielajú kabriolety do vesmíru, klonujú zvieratá, vysielajú družice k najvzdialenejším hviezdám, neustále posúvajú limity telesných možností, prekonávajú rekordy a neustále posúvajú hranice možného v oblasti technických výdobytkov, snívajú o kolonizácii Marsu, no zároveň vo svete ešte stále panuje konsenzus, že nič lepšie ako súčasná podoba globálneho kapitalizmu a liberálnej demokracie nie je možné.

"Niet inej alternatívy", opakovala v 70. rokoch minulého storočia konzervatívna politička Margaret Thatcher a mnohí toto heslo opakujú i dnes. Rozpadom pseudosocialistického projektu, v ktorom, akoby povedala Rosa Luxemburg, zostala jediným aktívnym činiteľom byrokracia, sa vytratil aj jediný priamy konkurent kapitalizmu. Zástanci neoliberalizmu dnes už nikoho nemusia presviedčať o správnosti a legitimitate systému. Stačí im iba poukázať na fakt, že nič iné ako ako globálny kapitalizmus za posledné desaťročia nebolo uvedené do funkčnej praxe. Pre legitimizáciu systému tak postačuje samotný systém, v ktorom sa miera účasti na politike redukuje na voľby do parlamentu, ktoré by sa dali metaforicky označiť za voľbu medzi Coca-colou® a Pepsi-colou®. Zároveň je paradoxné, že aj ľudia nesúhlasiaci s kapitalizmom, majú v konečnom dôsledku a bez možnosti výberu záujem na jeho prosperite: „Iba ak bude ekonomika dobre šlapať, budeme mať dobré dôchodky.“ prípadne „Iba ak budem mať platenú prácu, budem mať financie potrebné na prežitie.“

Ako tvrdí Graeber, ak môžu kapitalisti niečo vyhlásiť ako úspešný výsledok svojho ťaženia, nie je

17 FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Palgrave Macmillan, 2008. str. 131-2

to triumfálne víťazstvo kapitalizmu. Kapitalizmus ako ho poznáme sa totiž zmieta v problémoch a už o dve generácie vôbec nemusí existovať. To čo bolo dosiahnuté neoliberálnou posadnutosťou je situácia, v ktorej si mnohí ľudia začínajú uvedomovať nefunkčnosť a negatíva súčasného poriadku, no napriek tomu si takmer nikto z nich nevie namiesto neho predstaviť čokoľvek iné: "Válka proti představivosti je ta jediná, kterou kapitalisté doopravdy vyhráli."¹⁸ To isté, len inými slovami hovorí aj dnes už legendárny výrok pripisovaný Fredericovi Jamesonovi a Slavojovi Žižekovi, podľa ktorých je jednoduchšie si predstaviť koniec sveta, než koniec kapitalizmu. Graeber poukazuje na to, že táto beznádej je pochopiteľná: „musíme si uvědomit, že posledních třicet let se stalo svědkem budování byrokratického aparátu, který měl za cíl vzbuzovat a udržovat beznaděj.“¹⁹ Cieľom pritom nemusí byť priame spochybňovanie konkrétnych alternatív, ale navodzovanie atmosféry strachu, šovinistickej konformity, financionalizácie života a zúfalstva, v ktorom sa akákoľvek predstava zmeny sveta k lepšiemu či vidina alternatívnej budúcnosti javí ako obyčajné blúznenie.

Veľmi podobný postoj zastáva aj už spomínaný Mark Fisher, ktorý nazýva súčasnú situáciu *kapitalistickým realizmom*. Fisher projektuje toto potlačenie imaginácie aj na tvorbu v masovom kultúrnom priemysle. Ešte v polovici minulého storočia boli podľa neho filmové a románové dystópie arénou pre upustenie uzdy predstavivosti a katastrofy, ktoré sprostredkovávali mali byť zámkou pre projekciu nových alternatívnych spôsobov života.²⁰ Inak povedané dystópie boli v minulosti varovaním pred autoritárskymi utópiami či novými spôsobmi presadzovania moci a kontroly. Dnes naopak zobrazujú náš svet, v ktorom je potvrdený jeho sebazničujúci charakter. Pre lepšie vysvetlenie si vyberá film režiséra Alfonso Cuaróna *Potomkovia ľudí* (Children of Men, 2006):

"Kontury světa, který film načrtává, spíše dokreslují nebo zdůrazňují důvěrně známé obrysy našeho vlastního světa, nežli aby k němu nastiňovaly nějakou alternativou. V jeho světě stejně jako v tom našem nejsou extrémní autoritářství a Kapitál neslučitelné: internační tábory a kavárenské řetězce zde existují bok po boku. V Potomcích lidí je veřejný prostor ponechán sobě samému napospas, vydán v plen hromadám odpadků, které nikdo nevyváží, a potulujícím se zvířatům. Neoliberálové, kapitalističtí realisté par excellence, opěvovali destrukci veřejného prostoru, ale v příkrém rozporu s jejich oficiálním krédem v Potomcích lidí žádné příznaky odumírání státu nevidíme. Nanejvýš jsme svědky jeho redukce na elementární vojenské a policejní funkce. (Mluvím o „oficiálním“ krédu, protože neoliberalismus se vždy implicitně spoléhal na podporu státu, ačkoliv ho z ideologických důvodů zatracoval. To se přesvědčivě ukázalo během bankovní krize roku 2008, když na naléhání neoliberálních ideologů stát

18 GRAEBER, David. *Revoluce naopak*. Olomouc: Broken Books, 2014. str. 144

19 GRAEBER, David. *Revoluce naopak*. Olomouc: Broken Books, 2014. str. 53

20 FISHER, Mark. *Kapitalistický realismus*. [cit. 2018-04-06]. Dostupné na internete: <https://sok.bz/clanky/2010/mark-fisher-kapitalisticky-realismus?format=pdf>

pohotově přispěchal bankovnímu systému na pomoc.) Katastrofa v Potomcích lidí nečeká někde před námi ani nenastala někdy dříve. Odehrává se spíše ze dne na den. Neexistuje žádný izolovaný moment zkázy; svět nekončí velkým třeskem, pomalu vyhasíná, chřadne, podléhá rozkladu. Nikdo neví, co přesně pohromu způsobilo; její příčina leží někde v daleké minulosti, je tak absolutně oddělená od přítomnosti, že nám připadá jako vrtoch nějaké zlomyslné bytosti."²¹

V nasledujúcej časti sa budem zaoberať niekoľkými konkrétnymi mechanizmami, pomocou ktorých dochádza k potláčaniu politickej predstavivosti:

1. *Chcete znovu totalitarizmus?*: Najčastejším argumentom pre zachovanie súčasného status quo je strašenie totalitarizmom resp. odkazovanie na stroskotané politické projekty 20. storočia a ich státisíce obetí - menovite fašizmus a komunizmus, medzi ktoré sa kladie znamienko rovná sa. Každá jedna myšlienka polemizujúca o možnosti iného usporiadania než je súčasný model globálneho liberálneho kapitalizmu sa stretáva s označením potenciálneho nebezpečenstva rozpútania násilia a teroru. Upozorňovanie na nebezpečenstvo totalitarizmu tak slúži ako jeden z prostriedkov pre kontrolu a riadenie diskurzu:

Podľa Slavoja Žižeka je "totalitarizmus", aj vďaka príspevku Hannah Arendt, ideologickým pojmom, ktorého účelom je zabezpečenie liberálno-demokratickej hegemonie a jeho pomocou dochádza k zavrhovaniu ľavicovej kritiky liberálnej demokracie, ktorá takto dostáva nálepku dvojčata resp. náprotivka fašistickej diktatúry. Vo svojej knihe *Mluvil tu niekdo o totalitarizmu píše*: Poukaz na „totalitárni“ hrozbu dnes slouží jako podpora jakéhosi nepsaného Denkverbot (zákazu myšlení), který se podobá neblaze proslulému Berufsverbot (zákazu být přijat do zaměstnání u jakékoli státní instituce) v Německu pozdních šedesátých let 20. století - jakmile člověk projeví sebemenší tendenci zabývat se politickými projekty, které se opravdově snaží kriticky rozebrat stávající řád, ozve se bezprostřední reakce: „Ať už je takový projekt jakkoli blahovolný, nevyhnu telně povede k novému gulagu!“²²

2. Trhy a demokratické voľby: Mnohí z vás sa už určite stretli s nasledovným titulkom novinového článku: „Trhy reagovali na voľby v krajine XY“²³. Po nedávnom víťazstve centristického prezidentského kandidáta Emanuela Macrona vo Francúzsku zaznamenali kapitálové trhy rast. Podľa analytikov by nastala presne opačná realita, ak by zvíťazil napríklad socialistický kandidát Jean-Luc Mélenchon. Trhy by reagovali poklesom. Podobná situácia „obavy trhov“ sa objavuje s železnou pravidelnosťou vždy vtedy, keď sa objaví aj možnosť víťazstva politického subjektu, odmietajúceho pokračovať v trende privatizácie, škrtov a deregulácie. Niet lepšieho príkladu toho, ako anonymný a pre väčšinu ľudí záhadný finančný sektor priamo

21 FISHER, Mark. *Kapitalistický realismus*. [cit. 2018-04-06]. Dostupné na internete: <https://sok.bz/clanky/2010/mark-fisher-kapitalisticky-realismus?format=pdf>

22 ŽIŽEK, Slavoj. *Mluvil tu niekdo o totalitarizmu?*. Praha: Tranzit, 2007. str. 311

23 Ako napríklad v tomto článku: <http://www.teraz.sk/ekonomika/vysledky-volieb-vo-francuzsku-podporil/258568-clanok.html>

ovplyvňuje takzvané demokratické voľby a vopred určuje mantinely „správnych“ a „nesprávnych“ rozhodnutí.

3. *Extrémisti, populisti a radikáli:* Ďalším kontrolným a vylučujúcim mechanizmom je označovanie názorov vágnymi pojmami ako extrémistické, populistické či radikálne. Najmä pojmy extrémizmus a radikalizmus v súčasnosti preberajú ústrednú úlohu pri obrane politického terénu skonštruovaného okolo liberálnej hegemonie. Nerozlišuje sa pritom, či sa jedná o stanovisko rasistické, nábožensky fundamentalistické, ekologické či radikálne demokratické. Tento mocenský nástroj je o to silnejší, že sa v rôznych podobách vyskytuje v trestnoprávných zákonníkoch a umožňuje perzekvovať ľudí. Ako na ľavicových extrémistov sa tak v nedávnej minulosti nahliadalo aj na ľudí blokujúcich povrchovú uholnú baňu v susednej Českej republike, ktorí protestovali proti prekročeniu limitov ťažby a s tým súvisiacim ekologickým problémom s globálnym dopadom. Ešte lepším príkladom je kauza Fénix, pri ktorej boli anarchisti a anarchistky obvinení z terorizmu, pretože vraj chceli spáchať útok na vlak. Súd len nedávno všetkých obvinených oslobodil a ukázalo sa, že jedinými iniciátormi údajného plánovaného útoku boli infiltrovaní policajti v utajení. Politológ Ondřej Slačálek preto hovorí o označení extrémista ako o produkte sebestrednosti politického stredú: „všetchny krajnosti mu splývají v jedno, nerozlišuje, z jakých hledisek a s jakými argumenty je kritizován či odmítán, jediné, na čem záleží, je pouhý fakt kritiky a odmítnutí.“²⁴

Na podobnom princípe funguje aj používanie termínu populizmus. Podľa francúzskeho filozofa Jacquesa Ranciéra stal tento pojem stal politickou zbraňou, prostredníctvom ktorej mocenská elita označuje artikulácie politik kritizujúcich súčasné status quo a to bez podstatného rozlíšenia či ide o prodemokratické stanovisko alebo hlas rasistického fanatizmu.²⁵ Z pojmu populizmus sa tak stal nástroj pre diskreditáciu oponenta bez uvažovania o tom, aký je jeho charakter. Podľa Ernesta Laclaua, ktorý popísal jednu z najucelenejších koncepcií populizmu to vedie k vtipnému paradoxu, pretože žiadne politické hnutie nemôže byť úplne „nepopulistické“. Je tomu tak preto, že: „žádnému hnutí se nestane, že by prostřednictvím vytvoření nějaké společenské hranice do jisté míry neinterpretovalo „lid“ proti nějakému nepříteli.“²⁶

4. *Ukážte nám alternatívu:* Jedným z najčastejších dotazov pri diskusii o alternatívach k súčasnému globálnemu kapitalizmu je toto: „Ved' popíšte alternatívu! Ako by mal váš vysnený svet fungovať?“ Podobné otázky následne vyúsťujú do požiadaviek na podrobné popísanie toho, ako sa budú stavať cesty, vysypávať koše a čistiť odpadové rúry. Samotná takáto otázka je zo svojej podstaty nezmyselná a dalo by sa na ňu odpovedať nasledovne: predstavte si skupinu

24 SLAČÁLEK, Ondřej. *Obnažování moci – nástup neoliberálního vládnutí*. In: *Kritika depolitizovaného rozumu*. Praha: Grimmus, 2010. str. 155

25 RANCIÈRE, Jacques. *Hatred of democracy*. London: Verso, 2006

26 LACLAU, Ernesto. *Emancipace a radikální demokracie*. Praha: Karolínium, 2013. str. 193

učencov počas feudalizmu ako sa stretnú a povedia si: „Chlapi, poďme vymyslieť kapitalizmus! Ale kto bude v novom zriadení vynášať koše?“

Takto otázka skutočne nemôže znieť aj keď na podobné dotazy odpovedal Michael Albert vo svojej práci *Partekon*, v ktorej poskytol pomerne ucelený koncept možného fungovania ekonomickej demokracie resp. ekonomiky riadenej beztriednym spôsobom. Pri podobných otázkach však podľa mňa možno badať zaujímavý paradox. Ľudia, ktorí označujú iných ľudí uvažujúcich o alternatívach ku kapitalizmu za nebezpečných utopistov zároveň týchto ľudí sami vyzývajú k tomu, aby túto utópiu do detailov naplánovali a skonštruovali. Zástancovia možnosti alternatívy však takéto sociálne inžinierstvo zo samej podstaty vylučujú a uvedomujú si jeho nebezpečenstvo resp. nezmyselnosť. Ako zdôrazňuje Graeber, problémy budúcej spoločnosti nie je možné predvídať či plánovať. A rovnako, ak sa niečo javí ako problém dnes, nemusí ním byť v budúcnosti, ako aj naopak, budúcnosť môže priniesť problémy, ktoré by nám dnes ani vo sne nenapadli.

Pri skúmaní histórie kapitalizmu je totiž jasné, že prechod z jedného usporiadania do druhého bol nenáhly a viacúrovňový proces, v ktorom zohrávali dôležitú úlohu aj zdanlivo nepatrné či postupné zmeny ako napríklad ohradzovanie – teda zaberanie a ohradzovanie veľkých celkov pôdy vlastnenej pôvodne občinami v Anglicku v 16. až 18. storočí.

Stratégia odporu

Všetky popísané skutočnosti zatiaľ nevyznievajú príliš optimisticky. Tvrdím, že svetové dianie je ovplyvnené hneď niekoľkými krízami zároveň a že väčšina ľudí si okrem súčasného neoliberalného kapitalizmu nevie predstaviť žiadny iný koherentný systém, ktorý by ho mohol nahradiť. Existujú teda vôbec nejaká možnosť odporu?

Slavoj Žižek raz vyslovil názor, že niekedy najnásilnejším činom je neurobiť nič. Pred americkými voľbami spôsobil ďalší rozruch, keď povedal, že by volil Trumpa. Nejde tu o jeho sympatie k nemu, ale názor, že čím je svet v horšom stave, tým je väčšia šanca k prebudeniu ľudí a radikálnejšej zmene. Tento postoj vychádza zo Žižekovho postoja k revolúcii a činu ako takému.

Žižek neprijíma názor podľa ktorého je čin chápaný v zmysle intencionálnej aktivity subjektu alebo vedome chceného rozhodnutia. Žižek zdôrazňuje reaktívnu dimenziu činu. Ako Žižeka interpretuje filozofka Jodi Dean: „Čin se subjektu vnucuje nebo děje. Ve vztahu k revoluci je výsledkem činu oddělení revolučního jednání od revoluční vůle či přesněji řečeno posun od vůle k nutkání či puzení.“²⁷ Vôľa k revolučnej zmene je podľa Žižeka nutkanie, ktoré znamená, že človek „nemôže robiť nič iné“. V opačnom prípade je bezcenné. Čin teda nepredstavuje to, že by sme „mali niečo“ robiť z morálnej povinnosti alebo z pohnútky ideálov, ale situáciu, kedy niečo musíme urobiť, pretože nemôžeme urobiť nič iné. Ako píše Žižek: „To je dôvod, proč obava

27 DEAN, Jodi. *Žižek o významu strany a revoluce*. [cit. 2018-04-06]. Dostupné na internete: <https://sok.bz/clanky/2010/jodi-deanova-zizek-o-vyznamu-strany-a-revoluce>

dnešných levičáků, že k revoluci nedojde, že globální kapitalismus bude prostě trvat nekonečně, je falešná proto, že přeměňuje revoluci v morální povinnost, v něco, co bychom měli udělat, když bojujeme proti setrvačnosti kapitalistické přítomnosti.“²⁸

Toto je podstata Žižekovej preferencie nečinnosti či názoru, že situácii sveta treba takpovediac podkúriť. Ako píše Dean: „místo ekonomických rozporů, které si vynucují změny v kapitalistických produkčních vztazích, zdůrazňuje ideologický mrtvý bod či bezvýhodnou situaci, z níž lze uniknout jen násilným „passage l’acte“, to znamená ničivým nebo sebezničujícím výbuchem, jímž se člověk pokouší vymanit z tísnivé, nesnesitelné situace.“²⁹

Inú stratégiu predstavuje filozofka Chantal Mouffe, ktorá presadzuje koncept radikálnej demokracie. Radikálnu demokraciu konštruje v opozícii k prevládajúcej demokracii konsenzu, ktorej zástancom je napríklad Jurgen Habermas. Mouffe označuje prevládajúci konsenzus za falošný a obmedzujúci politiku iba na samozvaný demokratický stred, ktorý sa zhodol na neoliberalnej globalizácii ako na jedinom možnom spôsobe smerovania. Mouffe preto zvýznamňuje dôležitosť plurality rôznorodých bojov a požaduje vytvorenie priestoru pre konfrontáciu medzi hegemonickými projektmi v celej šírke politického spektra. Na tomto základe chce presadiť rozšírenie demokratických zápasov do širších oblastí ako kultúra, práca či každodenný život. Jedným z cieľov je premeniť existujúce inštitúcie v priestor s demokratickým charakterom. Tento spôsob premeny politického terénu nazýva agonizmom – teda spôsobom konfrontácie, ktorá nie je založená na moralistickom vylučovaní a označovaní politického nepriateľa ako niekoho s kým nie sme ochotní viesť zápas, ale ako protivníka, ktorí má priestor pre obhájenie svojej pozície. Jedná sa v tomto smere o isté nadväzovanie na Gramsciho koncept „pozičnej vojny“. Cieľom tohto zápasu má byť oslabenie neoliberalnej hegemonie a v konečnom dôsledku zánik kapitalizmu ako ho poznáme. Žižek v tomto smere Mouffe oponuje, že takéto poňatie demokracie rovnako ako poňatie diskurzívne, voči ktorému sa snaží vymedziť, postupuje tak, akoby demokracia bola uskutočniteľná na základe existujúcich kapitalistických vzťahov a že vopred predpokladajú pôdu kapitalistickej globalizácie ako terénu, v ktorom je možné demokratické rokovanie a boje o identitu.³⁰

Tretím konceptom, ktorý spomeniem je slávny manifest autonomizmu z pera Hardta a Negriho, ktorý vydali na prelome milénii pod názvom *Impérium*. Zjednodušene povedané Hardt a Negri veria v myšlienku sebaorganizácie a pozitívnych ostrovov deviácie. Táto samoorganizácia ľudských životov založená na antagonizme voči súčasnej neoliberalnej globalizácii má viesť k tomu, že postupne prerastie a nahradí kapitalizmus. V tomto smere možno nájsť rozvinutie tejto idey v koncepte Davida Graebera, ktorý nazval *Revolúcia naopak*. Graeber v zásade hlása zmenu sveta bez uchopenia moci (v bežnom slova zmysle) a to prostredníctvom diskurzu. Ak máme

28 ŽIŽEK, Slavoj. *The Parallax View*. Cambridge, MA: The MIT Press 2006, str. 334.

29 DEAN, Jodi. *Žižek o významu strany a revoluce*. [cit. 2018-04-06]. Dostupné na internete: <https://sok.bz/clanky/2010/jodi-deanova-zizek-o-vyznamu-strany-a-revoluce>

30 Tamtiež.

hovoríť o revolúcii, tak má byť presným opakom všetkých predošlých. Graeber si myslí, že súčasné okolnosti vo svete nasvedčujú istý revolučný okamih či rad revolučných udalostí, aj keď, v gramsciovskom žargóne, ešte stále nevieme uchopiť a pomenovať *to* rodiace sa nové. Podľa Graebera je historické poňatie revolúcie „povstalecké“ a ako také nepoužiteľné - vyplýva totiž z presvedčenia, že po zvrhnutí štátu (aktuálneho zriadenia) bude možné upustiť uzdu ľudskej predstavivosti a prekonať tak štruktúry vedúce k odcudzeniu. Problém nastáva v momente, keď je potrebné túto tvorivú silu inštitucionalizovať čo prináša riziko ešte násilnejších štruktúr a ešte väčšieho odcudzenia. Graeber preto navrhuje prevrátiť obvyklý priebeh „povstania“. Ako píše sám Graeber: „Namísto vyhrocené konfrontace se státní mocí, která obratem vyústí ve všelidovou veselici, po níž nasleduje ustanovení nových demokratických institucí a nakonec návrat ke každodennímu životu, se aktivisté při hromadných akcích opírají o již existující subkulturní skupiny, které zavedou nové instituce postavené na přímé demokracii, ty organizují „protestní happeniny“ a teprve na závěr se vzepřou státní moci.“³¹

Súčasny svet je tak pre Graebera i pre Hardta a Negriho istou arénou pre *hranie sa*. Toto hranie sa znamená na jednej strane testovanie organizácie rôznorodých foriem demokratického spolužitia, solidarity a sebaorganizácie, založenej na jasnom antagonizme voči neoliberalnému kapitalizmu, a zároveň aj priame testovanie reakcií systému v *udalostiach* kedy prichádza k stretu týchto dvoch svetov a represívnej reakcii. Jedným z konkrétnych príkladov takejto *hry* je squatting alebo ak chcete obsadzovanie schátraných budov ľuďmi, ktorí ich premieňajú na miesta pre bývanie či kultúrne aktivity. Dochádza tu k nasledujúcej situácii: Budovu o ktorú z rôznych dôvodov necháva majiteľ opustenú (je to pamiatka a chce ju nechať schátrať, aby ju mohol zbúrať, alebo ju výhodne kúpil ale nemá prostriedky na to aby ju dal zrekonštruovať, tak si ju necháva v zálohe na výhodný predaj) obsadia squatteri a squatterky a premenia ju na dočasný kultúrny priestor či miesto na bývanie pre ľudí bez strechy nad hlavou. K čomu následne dôjde? Štát ako ochranca fetišu nedotknuteľnosti súkromného majetku zakročí rukou represívneho aparátu, aby nehnuteľnosť očistil od nežiadúcich elementov a vrátil ju skutočnému majiteľovi. V realii tu však dochádza k niečomu omnoho dôležitejšiemu - a síce k stretu legality a legitimacy, pri ktorej sa odkrýva preferencia ekonomického záujmu pred spravodlivosťou a dobrým životom. Každým jedným týmto odkrytím dochádza k donúteniu štátu a samotného systému k vyjadreniu sa k svojej legitimitate, ktorá, ako bolo ukázané vyššie, berie vlastnú legitimitu ako samozrejmosť založenú na odkazovaní k neexistencii alternatív.

Plne súhlasím so Žižekom v tom, že nie je čin ako čin. Aj v názore, že je nutné myslieť radikálne, či v tom, že namiesto neúprosnej snahy o zmenu sveta sa ho v prvom rade treba snažiť lepšie pochopiť a vyložiť. Nesúhlasím však v tom, že čin vychádzajúci z morálky a ideálu je bezcenný. Samotné takéto činy nám totiž v strete s represiou súčasného systému pochopiť jeho povahu. A nielen to. Takéto činy pomáhajú pochopiť protirečivosť tohto systému aj pre širšiu verejnosť. Je možné nájsť množstvo príkladov, ale asi najlepším bude skúsenosť z Českej republiky a

31 GRAEBER, David. Revoluce naopak. Olomouc: Broken Books, 2014. s 155

Autonómneho sociálneho centra Klinika, ktoré dokázalo ovplyvniť zmenu nazerania na nezmyselnosť železných pravidiel štátu i zo strany depolitizovanej širšej verejnosti. *Bezvýchodiskový moment*, o ktorom hovorí Žižek si vyžaduje aspoň náznak organizovanej alternatívy, ak nemá vyústiť do fašistickej či inak represívnej pseudoalternatívy, ktorej na úspech a oslovenie protestných tiel stačia jednoduché frázy založené na nacionalizme či slovách o krvi a pôde.

Koncept *Radikálnej demokracie* a *Revolúcie naopak* ďalej vnímam ako zlúčiteľné stratégie z nasledovného hľadiska: Ak hovoríme o politike ako o aktuálnej politickej praxi s vedomím všetkých jej negatív, mali by sme hovoriť o dvoch rozdielnych sférach politiky. O politike, ktorej pravidlá a hranice sú žiaľ vopred aktuálne dané – teda ako o politike parlamentnej reprezentácie, existujúcich inštitúcií a vzťahov a na druhej strane o sfére politiky, ktorú môžeme nazvať mimoparlamentnou, teda o politike, kde nie je prítomný tlak na získavanie preferencií nás, ale kde je naopak jej účelom (aj za hranicou aktuálnej legality) rozširovať politickú predstavivosť a imagináciu možného. Práve toto druhé chápanie politiky je čo sa týka jej úlohy dnes omnoho podstatnejšie. Má mať za cieľ narušenie depolitizácie spoločnosti a prenos demokratizácie do širších sfér spoločnosti a odokryvať protirečenia súčasného systému prostredníctvom organizácie zdola, cezhraničnej solidarity a odhaľovaním nesúladu medzi legalitou a legitimitou súčasného usporiadania.

Subjekt v takzvanej vysokej sfére politiky nemá prijať „aktuálne dané“ v doslovnom význame – nemá to znamenať rezignáciu či odhodenie politickej predstavivosti bokom. Politický subjekt, ktorý vstupuje do politického zápasu v rámci parlamentnej reprezentácie s cieľom vytvoriť alternatívu, si musí byť vedomý vlastnej limitácie vychádzajúcej z povahy súčasného systému. Nemôže vytvárať falošnú nádej, z ktorej bude vyplývať iba ďalšia frustrácia a sklamanie. Nemôže pristupovať k reprezentácii ako k spôsobu uchopenia moci pre moc samotnú, ale ako k jednému z prostriedkov, ktorým sa dá pre túto zmenu pripraviť pôda. Ako izolovaný deviant môže v tomto zmysle priniesť iba kozmetické úpravy, ktoré narazia na odpor finančného sektora a štandardy neoliberalizmu podchytené vlastnými normami a slovníkom. Ak má preto mať táto zmena terénu v rámci parlamentnej reprezentácie čo i len nádej na úspech, musí byť internacionalizovaná ako vedomá a kolektívna medzinárodná akcia prebiehajúca koordinovane a súčasne. Úlohou tohto subjektu, by nemala byť snaha o uchopenie vládnej moci, jej úlohou by mala byť v prvom rade podpora revolúcie diskurzu a vytváranie nového slovníka a symbolov v opozícii k neoliberalnému kapitalizmu.

V zásade nie je podstatné, ktorú z týchto stratégií ľudia preferujú, pretože medzi nimi podľa mňa neexistuje ostrá hranica a jedna nemusí nutne vylučovať druhú. V tomto zmysle je prvoradým cieľom znovuvytvorenie ľavicovej hegemonie, ktorá bude predstavovať protipól k už existujúcej neoliberalnej a fašistickej internacionále. Najsilnejšou zbraňou, ktorú ľudstvo má voči narastajúcej bezmocnosti je podľa mňa práve schopnosť politickej imaginácie, ktorá sa odmietne zmieriť s tvrdením, že iný svet nie je možný. Iný svet je totiž nielen že možný, ale

podľa mnohých indikácií aj nevyhnutný.

Zoznam bibliografických odkazov

BAUMAN, Zygmunt. *Retropia*. Bratislava: Artfórum, 2017

DEAN, Jodi. *Žižek o význame strany a revoluce*. [cit. 2018-04-06]. Dostupné na internete: <https://sok.bz/clanky/2010/jodi-deanova-zizek-o-vyznamu-strany-a-revoluce>

FISHER, Mark. *Kapitalistický realismus*. [cit. 2018-04-06]. Dostupné na internete: <https://sok.bz/clanky/2010/mark-fisher-kapitalisticky-realismus?format=pdf>

FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Palgrave Macmillan, 2008

FUKUYAMA, Francis. *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers, 2002.

GRAEBER, David. *Revoluce naopak*. Olomouc: Broken Books, 2014

GRAEBER, David. *Neoliberalism: An Extremely Brief Introduction*. [cit. 2018-04-06]. Dostupné na internete: <https://levimisli.files.wordpress.com/2013/10/dg-neoliberalism-bureaucracy.pdf>

HRUBEC, Marek (ed.). *Globální spravedlnost a demokracie*. Praha: Filosofia, 2004

HARVEY, David. *Neoliberalism is a political project*. [cit. 2018-04-08]. Dostupné na internete: <https://www.jacobinmag.com/2016/07/david-harvey-neoliberalism-capitalism-labor-crisis-resistance/>

HARVEY, David. *A Brief History of neoliberalism*. Oxford University Press, 2005

CHOMSKY, Noam. *Neoliberalism is destroying our democracy*. [cit. 2018-04-08]. Dostupné na internete: <https://www.thenation.com/article/noam-chomsky-neoliberalism-destroying-democracy/>

LACLAU, Ernesto. *Emancipace a radikální demokracie*. Praha: Karolínium, 2013

RANCIÈRE, Jacques. *Hatred of democracy*. London: Verso, 2006

SLAČÁLEK, Ondřej. *Obnažování moci – nástup neoliberálního vládnutí*. In: *Kritika depolitizovaného rozumu*. Praha: Grimmus, 2010

ŽIŽEK, Slavoj. *Mluvil tu někdo o totalitarismu?*. Praha: Tranzit, 2007

ŽIŽEK, Slavoj. *The Parallax View*. Cambridge, MA: The MIT Press 2006